

ЎЗБЕК ВА ТУРК ҲИКОЯЛАРИДА МИЛЛИЙ ВА УМУМИНСОНИЙ
ҚАДРИЯТЛАР ТАЛҚИНИ

Барчин ШУКУРОВА,
ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти
ва фольклори институти
катта илмий ходими

Аннотация: Ушбу мақолада ўзбек ва турк ҳикояларида миллий ва умуминсоний қадриятларни бадиий асар ва бадиий образлар тийнатида акс этишини Ш.Холмирзаевнинг “Қария” ва Фарид Эдгунинг “Жаллоднинг ўлими” ҳикояларида тасвирланган қария образлари мисолида тадқиқ қилинди

Калим сўзлар: бадиий асар, эстетик идеал, қария образи, ҳикоя

Бугунги глобаллашув даврида қадриятларни тадқиқ қилиш маҳаллий ва дунё илм-фанида тобора долзарб аҳамият касб этиб бормоқда. Ғарб ва Шарқ фалсафасида антик даврдан буён қадриятлар масаласига доир турли назариялар илгари сурилган. Афлотун ҳақиқат ва қадриятга асосланган ёндашувни ижтимоий ҳаётнинг фундаментал асослари сифатида ўрганади. Зеро, ҳақиқат ва қадрият ўртасидаги умумийлик ушбу категорияларнинг ҳар қандай инсоний фаолиятга мансублигига асосланган¹. Абдулла Авлонийнинг (1878–1937) “Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ” асарида матонат, ғайрат, шижоат, қаноат, илм, сабр, интизом, виждон, ватанни севиш, садоқат, адолат, муҳаббат, авф каби “яхши хулқлар”; ғазаб, ғийбат, нафрат, адоват, зулм каби “ёмон хулқлар” ўзига хос маънавий қадриятлар сифатида келтирилган². Умуминсоний қадриятлар эса кенг кўламли ва серқирра тушунча бўлиб, озодлик, эркинлик, тинчлик, бахт-саодат, оила, муҳаббат каби ижтимоий маъно-мазмун касб этади.

Э. Юсупов “Умуминсоний қадриятлар жамият тараққиётининг муайян даврида яшаётган кишилар учун умумий бўлган қадриятлар тизимини ҳосил қилади, бошқа қадриятлар билан узлуксиз алоқада, зарурий боғланишда намоён бўлади”³, деб таъкидлайди. М. Бекмуродовнинг фикрига кўра, “миллат ўзининг қадриятларини вужудга келтириб, уларнинг янги-янги қирралари ва жиҳатларини сайқаллаштириб, тараққиёт жараёнида тамокиллаштириб, ўз қадриятларининг ҳақиқий эгаси, макон ва замондаги илгарилама ҳаракатдан иборат ўзгаришлар жараёнида уларни ўтмишдан келажак томон етказиб борадиган энг асосий объектдир”⁴.

Бадиий асарда умуминсоний қадриятлар бадиий қаҳрамоннинг характерида, аниқроқ айтганда, бадиий асар ғоясида акс этади. Қадриятлар инсониятнинг ижтимоий турмуш тарзи, этик ва эстетик идеалларида ҳам намоён бўлади. “...эстетик идеалда конкрет мафкурага нисбатан умуминсоний қадриятлар салмоқлироқ бўлиши лозим, шундагина бадиий асар ўткинчи

¹ Синячкин В. П. Общечеловеческие ценности в русской культуре: лингвокультурологический анализ. Дисс. ... д-ра филол. наук. – М., 2011. – 646 с.

² Ziyo.uz

³ Юсупов Е.Ю. Қадриятлар ва уларнинг жамият ҳаётидаги аҳамияти. – Т.: 1994. – 53-бет.

⁴ Бекмуродов М. Миллий менталитет ва маънавият. – Т., 2002. – 10-бет.

ходиса бўлиб қолмайди, даврга нисбатан дахлсиз бўлиб қолади. Зеро, асар мазмунининг у яратган конкрет ижтимоий-сиёсий ҳолатга қаратилган актуал қатлами вақт ўтиши билан барибир тушиб қолади, асарни юзада тутиб қоладиган туб эстетик қатлам эса умуминсоний қадриятлар билан ҳамоҳангдир”⁵. Айтайлик, Шарқ бадий адабиётида қаҳрамоннинг ахлоқий жиҳатлари устуворлик касб этади. Образлар тийнатида виждонлилик, хушхулқлик, бурч, садоқат, адолатпарварлик, ҳалоллик, гўзаллик, эркинлик, ватанпарварлик, улуғворлик, ҳаётсеварлик ва бошқалар қадрият даражасига кўтарилган. Бундан ташқари, диний тушунчалар ҳам бирлашиб, умуминсоний қадриятлар кўламини кенгайтиради.

Ўзбек адабиёти XX-XXI асрда шиддат билан ривожланаётган дунёнинг мурракаб акси сифатида намоён бўлди. Бу даврда миллий ва умуминсоний парадигмалар моделини яратиш адабий муаммолардан бири бўлиб, дунё яралгандан бери янгиланиб келмоқда. Фақат моҳият бу муаммонинг туб негизини ёзма ва оғзаки адабиёт ҳамда миллий анъаналарнинг гноселогик ва онтологик хусусияти билан узвий боғлиқликда кўрсатади.

Мазкур мақолада ўзбек ва турк ҳикояларида миллий ва умуминсоний қадриятларни Ш.Холмирзаевнинг “Қария” ва Фарид Эдгунинг “Жаллоднинг ўлими” ҳикояларида тасвирланган қария образлари мисолида тадқиқ қиламиз.

Адабиётшунослар образ тушунчасига таъриф берар экан, унинг муаллиф тафаккури маҳсули эканлигини таъкидлаган ҳолда, ижодкор измидан чиқиб кетиб, эркин ҳаракатлана олсагина, ҳақиқий маънода бадий ишланмага айланишини таъкидлашади. “...бадий образ ёзувчининг қули эмас, у ўзининг характер мантиқига мувофиқ ҳаракат қилади. Албатта, асар персонажлари характерига хос асосий хусусиятлар (параметрлари)ни аввал-бошда ёзувчининг ўзи белгилайди. Кейин асар воқеалари ривожидан давомида тўла шаклланган ва мустақамланган характер энди муаллиф диктатини қабул қилмайди, ўз бошича ҳаракатланади”⁶.

Ўзбек ҳикоячилигида ўзига хос из қолдирган Ш.Холмирзаев асарларида ана шундай ҳақиқий маънода бадий ишланмага айланган образларни кузатиш мумкин. Унинг қатор ҳикояларида қария образлари учрайди. “Қария”, “Табассум”, “Ғижжакчи чол” ҳикояларида қария образлари тийнатида миллий қадриятлар умуминсонийлик даражасига кўтарилган. Оддийгина одамларнинг қаҳрамон сифатида танланишида Ш.Холмирзаевга хос услуб ярқираб кўринади. Ёзувчининг барча асарларида ЎЗБЕК ва ЎЗБЕКЛАР қандай умуминсоний ғоялар асосида яшаши оддий, жайдари кишилар қисмати орқали баён қилинади. Адиб ўз ижодида ўзбек ва жаҳон ёзувчилари анъаналарига эргашиб, ўзидан “катта мактаб” қолдириш даражасига етди. У одамни билиш нуқтаи назаридан буюк ижодкор эди.

⁵ Куронов Д. Адабиётшуносликка кириш. – Тошкент: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2004 й. – Б.48

⁶ Куронов Д. Адабиётшуносликка кириш. – Тошкент: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2004 й. – Б. 71.

Адибнинг “Қария” ҳикоясидаги Қўзивой чолнинг хунари ҳам, касби ҳам йил фасллари сингари ўзгарувчан. Муаллиф уни касби бетайин, ёлғиз чол эканлигига урғу беради. Бозорда кимга хизматчи керак бўлса, Қўзибой чол ҳозир у нозир. Бозорда Қўзивой чолдан ташқари бешта хизматчи бор. Бироқ қария хизматига қанча беришса, бошқалардек ортиқча тўнғилламай, берганига рози бўлиб, ҳақиқага дуо ҳам қилади. Меҳнатдан қочмайди. Ҳатто қўшни мол бозордаги тезакларни супуриб тозалагани эвазига бозоркомдан маош ҳам олади. Бозор хизматчилари рўйхатига “ишчи” деб ёзиб қўйилган. Қария бозор кунлари жарчилик қилади, киш кунлари сотувчиларга чой, кул, пақирда лағча чўғ қилиб таркатади.

Муаллиф қария портретини китобхонга ажин босган юз-кўзи эмас, балки ҳаракатлари орқали таништиради: “Қўзибой чол – ориқ, оёқлари чилчўпдек. Юрганда бошини ҳар томонга буриб, худди жарчилик қилаётгандек кескин ва қалтис ҳаракатлар қилиб қадам ташлайди. Кишиларга бениҳоя жиддий назар солади. Чойхонага кирса, умрида кўрмаган одами билан ҳам ниҳоятда куюк сўрашиб, авлод-аждодларини суриштиради”⁷. Унинг шу феъли қирғиз ёзувчиси Ч.Айтматовнинг “Оқ кема” қиссасидаги Мўмин чолни образини эслатади. Бу, биринчидан, туркийларга хос миллийлик бўлса, иккинчидан, қадриятларни асраб-авайлаб, ўзидан кейинги авлодларга етказишдек муқаддас бурчни образлар тийнатиغا сингдириш орқали катта бадий юк ташишга хизмат қилдиришдир. Қариянинг биографияси қисқача тасвирланган: “Чолнинг ота авлодидан ҳам, она авлодидан ҳам ҳеч кими йўқ. Шунини эс-эс биладикки, болалигида қишлоқларини қуролланган одамлар босган. У сомонхонага бекиниб, жон сақлаб қолган. Кейин чорбозорчиларга қўшилиб, кўмир кони яқинидаги қишлоққа борган. Қўй боққан, почтачилик қилган. Бир эшонга мурид тушиб, етти йил унинг изидан юрган. Қўзибой чол бола кўрмаган. Хотини бундан саккиз йил муқаддам ўзининг кўлида жон берган. Хотинининг қабри Қизил Газада. Учига пахта қўшиб ўрилган куббали жамалаги билан кийгичи ҳамон қариянинг уйида, токчада... Шундан бери чол ёлғиз. Тўрт йил бўлдики, уни ўлим ваҳимаси чулғай бошлади. Кўзи пишиб кетгани учун ўлимдан эмас, жонкуяри бўлмагани учун ўлганини ҳеч ким билмай қолишидан кўрқади”⁸. Ш.Холмирзаев қаҳрамоннинг ҳолини бўямай борича тасвирлайди. Адабиётнинг йўли гуманизм. Шундай экан, олам ва одам тасвирида ҳар бир инсон қисматига эътибор табиий жараён сифатида қаралса, муаллиф қария образи, ташвишлари ва руҳий кечинмаларини тасвирлаш орқали умуминсоний муаммоларни англашга Одамни ОДАМ бўлгани учун ҳам тушунишга ундайди.

Замонавий турк ҳикоянависларидан Фарид Эдгунинг “Жаллоднинг ўлими” ҳикоясида қария ота ва ўғил қисмати тасвирланган. Ҳикоя сюжети ота ва ўғил муносабатларига қурилган. Қария отанинг касби тайин – жаллод, ўз ихтиёрига қарши бора олмайдиган муте давлат хизматкори. Ўз қисмати фожиасини англамаган гумроҳ қария фарзандининг ўз касбини давом

⁷ <https://ziyouz.uz/ozbek-nasri/shukur-xolmirzayev/shukur-xolmirzayev-qariya-hikoya/>

⁸ <https://ziyouz.uz/ozbek-nasri/shukur-xolmirzayev/shukur-xolmirzayev-qariya-hikoya/>

этиришини истайди. Жаллодликни касб қилган қария қонунлар жиноятчи деб топган маҳбусни қатл қилишни, давлат ва ватан учун қилаётган хизмати барча касблар сингари қонуний лавозим деб қабул қилади. Ўз бурчини бажариш бу қария учун шунчалик муҳимки, у қатл этишга ҳукм қилинган кишини кимлигига ҳам бефарқ, беписанд қарайди. Ўз-ўзидан фарзанди қария отасининг хоҳиш ва истакларининг рўёби учун ҳам жаллодлик касбини ўзи истамаса ҳам танлаши шарт.

Ҳикояда жаллодликни ёмон кўрган пок юракли йигитнинг ўз қисматига қарши руҳий эврилишлари маҳорат билан тасвирланган, жаллодликдан қочган, бироқ ўзининг онг ости чегаралари туфайли шу касбни давом эттиришга маҳкум инсоннинг фожиавий тақдири акс этган. “Юраги сиқилди. Биладан, деди. Шунинг учун келдим. Қаршисида кекса қария турарди. Соч-соқоли оқарган, истарали одам. Қўлида эса ўзига ярашмаган арқон билан турарди. Йирик арқон. Юраги сиқилди. Қария майин овозда, қани, жигарим, энди сенинг навбатинг, бўйнингни чўз, деди. Аммо менинг ўғлим сўқир, бошқа ўғлим йўқ. Зиёни йўқ, деди йўқ қария. Сен бўйнингни чўз. Бунга қонунлар тўскинликқилади, деди у. Мен сизларнинг қонунларингизга бўйсунмайман, деди қария, шафқатли овозда. Қани, пайсалга солма”⁹. Бу қариянинг ҳаёт ҳақиқати бўйича иш кўрилса, ўлим фақат ҳукм орқали ижро этилади. Унинг гап-сўзлари ҳам шу ақидани ҳимоя қилади. Аслида, ажал қонунлар юзасидан чиқарилган ҳукмга бўйсунмайди. У сўрамасдан келади.

Хулоса қилиб айтганда, Ўлим фариштаси дунёнинг ҳеч бир қонуни билан ҳисоблашмайди. У Яратган амри билан бандалари жонини олади. Бу Шарқнинг ислом фалсафаси билан уйғун умуминсоний қадриятини илгари суради.

⁹ Edgu F. Cellad'ın Ölümü / Av. Yapı Kredi Yayınları, 2 Baskı, İstanbul-2001. – S.93